

ΤΟ ΨΩΜΙ ΩΣ ΔΩΡΟ ΣΤΙΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΛΑΟΥ

“Όπως είναι γνωστό, σέ πολλούς λαούς, αρχαίους και νεώτερους, τὸ ψωμὶ ἀποτελεῖ βασικὸ εἶδος διατροφῆς. Ἰδιαίτερα ἰσχύει ἡ διαπίστωση αὕτη γιὰ τὸν ἐλληνικὸ λαό, ποὺ εἶναι κατ’ ἐξοχὴν γεωργικὸς, στὴ γλῶσσα τοῦ ὁποῖου ἡ λέξη ψωμὶ χρησιμοποιεῖται μεταφορικὰ ἀντὶ τῆς ἴδιας τῆς λέξεως τροφή¹.

Γιὰ τὴν παρασκευὴ καὶ χρησιμοποίησιν τοῦ ψωμοῦ κατὰ τρόπον τελετουργικὸν ἢ ἄλλο στοὺς τρεῖς κύριους σταθμοὺς τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου, δηλ. τῇ γέννησιν, τῷ γάμῳ καὶ τῇ τελευτῇ, ἔχομε κάμει ἄλλου ἐκ τῶν λόγων². Ἐδῶ θὰ μᾶς ἀπασχολήσῃ εἰδικὰ ὡς ἀξιοσημείωτη ἡ χρησιμοποίησις τοῦ ψωμοῦ ὡς δώρου στὶς κοινωνικὰς σχέσεις τοῦ ἐλληνικοῦ λαοῦ.

Στὰ περισσότερα γεωγραφικὰ διαμερίσματα τοῦ ἐλληνικοῦ χώρου, ἀκόμη καὶ κατὰ τὰ νεώτερα χρόνια, κυριαρχεῖ ἡ μορφή τῆς πατριαρχικῆς οἰκογένειας. Ἡ κοινωνία, ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ οἰκογένειες τῆς μορφῆς καὶ τοῦ τύπου αὐτοῦ, ἀποδίδει μεγάλη σημασίαν στὶς μεταξὺ τῶν μελῶν τῆς σχέσεις. Ἔτσι ἓνα δῶρο, ποὺ ἀνταλλάσσεται μεταξὺ τῶν μελῶν τῆς ἴδιας οἰκογένειας ἢ ἄλλων οἰκογενειῶν, καὶ οὔτε βέβαια ἐπιστρέφεται, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ εἶναι τυχαῖο γεγονός. Ὁ βαθμὸς τῆς ἐκτιμῆσεως τῶν ἀποδεκτῶν φαίνεται μάλιστα, ὅπως συνηθίζεται, ἀπὸ τὴν μεγάλην σημασίαν, ποὺ ἀποδίδεται στὸ προσφερόμενον δῶρο.

1. Βλ. Ἰ(στορικὸ) Λ(εξικόν), χφ. 958, σ. 44. Στὸ Νεοχώρι π.χ. τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος ψωμὶ = κομμάτι ἢ μπουκιά κρέατος ἢ ἄρτου. Πρβλ. ἀπὸ τὴν Π.Δ. Ψάλμ. 41,10 καὶ Κυριακὴ προσευχή: «τὸν ἄρτον ἡμῶν τὸν ἐπιούσιον».

2. Βλ. Ἀγγ. Ν. Δευτεραίου, Γαμήλιοι ἄρτοι, Ἐπετ. Κέντρ. Ἐρεύν. Ἑλλ. Λαογρ. 20-21 (1967/68), ἐν Ἀθήναις 1969, σ. 151-170. Τοῦ ἴδιου, Ὁ ἄρτος κατὰ τὴν γέννησιν καὶ τὴν τελευτήν. Ἡ συμβολικὴ καὶ μαγικὴ χρῆσις τοῦ ὑπὸ τῶν νεωτέρων Ἑλλήνων. Διατριβὴ ἐπὶ διδακτορίᾳ. Ἀθῆναι 1978, σ. 254.

Στους σημερινούς Έλληνες, καθώς θα δειχθῇ πὺς κάτω, τὸ ψωμί συμβαίνει νὰ εἶναι τὸ περισσότερο διαδεδομένο δῶρο στὶς ἐορταστικὲς καὶ ἄλλες ἐκδηλώσεις. "Ετσι κάθε φορὰ πὺς θα ζυμώσῃ μίαν ἀγροτικὴ οἰκογένεια, θὰ δωρίσῃ στοὺς συγγενεῖς της¹ ἓνα, ἔστω καὶ μικρό, μέρος ἀπὸ τὴν ποσότητα τοῦ ψωμιοῦ της. Οἱ συγγενεῖς πάλι μὲ τὴν σειρά τους θὰ ἀνταποδώσουν κατὰ ὅμοιο τρόπο καὶ σὲ σχετικὴ ἀναλογία τὸ δῶρο αὐτό.

Σὲ μερικὰ μέρη² προσφέρεται σὰν δῶρο ἓνα ὁλόκληρο ψωμί ζεστό καὶ στοὺς γείτονες. Εἰδικώτερα στὸ Σεβντίκιοι τῆς Σμύρνης³ οἱ κάτοικοι κατὰ τὶς ἀπογευματινὲς ἐπισκέψεις τοὺς προσέφεραν ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἄλλα δῶρα καὶ ἓνα ψωμί, πὺς εἶχε παρασκευασθῇ μὲ ξέχωρα ὑλικά, εἰδικὰ γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτό. Στὸν Πόντο⁴ προσφέρεται τὸ ψωμί κατὰ τὶς ἐπισκέψεις σὲ σπίτια πὺς πενθοῦν, γιὰτὶ ὅσα ἔχουν πένθος «δὲν ἔφτιαχναν κουλούρια».

Κατὰ τὴ διάρκεια τῶν μεγάλων ἐορτῶν, ὅπως τὰ Χριστούγεννα, ἡ Πρωτοχρονιά καὶ τὸ Πάσχα, ὁ ἀρραβωνιαστικὸς θὰ δώσῃ δειγμάτια τῆς ἀγάπης καὶ τῆς ἐκτιμῆσεώς του πρὸς τὴ μελλοντικὴ σύζυγό του στέλνοντάς της σὰν δῶρο καὶ ἓνα ψωμί. Ἀπὸ τὸ χωριὸ Τοπόλια τῆς ἐπαρχίας Κισάμιου τῆς Κρήτης ἔχομε συγκεκριμένα τὴν πληροφορία, ὅτι ὁ ἀρραβωνιασμένος στέλνει στὴ σπύτη τῆς ἀρραβωνιαστικῆς του τὰ Χριστούγεννα πέντε ἑως ἑξὺ κουλούρια καὶ τὸ Πάσχα μίαν μεγάλην κουλούραν ψωμιοῦ⁵. Στὸ Ξηρόμερο Ἀκαρνανίας ὁ ἀρραβωνιαστικὸς θὰ στείλῃ κατὰ τὸ Μεγ. Σάββατο «κουλούρα μὲ κόκκινα αὐγά»⁶. Στὴν Ἱππεῖο δωρίζει στὴ μνηστή του «τὴν

1. Βλ. Κ (έντρο) Λ (αογραφίας) χφ. 1381 Β', σ. 99 (συλλ. Μαρία Λιουδάκη, Βρουχάς, 1939).

2. Κ.Λ. χφ. 1161 Δ', σ. 127 (συλλ. Μαρία Λιουδάκη, Κεφάλι Ἰνναχωρίου, 1938).

3. Βλ. Ν ι κ. Κ α ρ α ρ ᾱ, Τὸ Σεβντίκιοι. Τὸ λεβέντικο χωριὸ τῆς Σμύρνης. Ἡ ἱστορία του ἡ ζωὴ του. Ἀθήνα 1964, σ. 140. Πρβλ. καὶ Ἰ δ ο μ. Π α π α ρ η γ ο ρ ᾱ κ η, Ἀπὸ τὸ κρητικὸ γλωσσικὸ ἰδίωμα, περ. Κρητ. Ἑστ. 12 (1969), τεύχ. 98, σ. 112, ὅπου «τὰ χαλάκια», εἶδος μικρῶν χωριάτικων παξιμαδιῶν ἀπὸ καθαρὸ χάσινο ἀλεύρι, πὺς προσφέρονται μέσα στὸ δίσκο τοῦ τραταρίσματος μαζί μὲ ἄλλα καρυκεύματα (ἀμύγδαλα, καρύδια, κάστανα, σταφίδες κ.ἄ.). «Γεμίστε τὸ πανιέρι ἀμύγδαλα, σταφίδες, χαλάκια καὶ ὅ,τι χρειάζεται νὰ κεράσετε σοὶ μουσαφίρηδες μιά τσικουδιά».

4. Βλ. Γ ε ω ρ γ. Γ ρ η γ ο ρ ι ᾱ δ η, Οἱ Πόντιοι τοῦ Κάρς, τὴ Χριστοῦ καὶ τὰ Καλεντόφωτα, περ. Ἀριστοτέλης, τεύχ. 6 (1957), σ. 16 ὅπου πραγματοποιοῦν ἐπισκέψεις «αἱ μὲν γυναῖκες κομίζουσαι ἓνα πλαστὸ ψωμί, οἱ δὲ ἄνδρες μ' ἓνα μπουκάλι κρασί». Πρβλ. Ἡ λ ῖ α Τ σ ι τ σ ῆ λ η, Λαογραφικὰ Κεφαλληνίας, Δελτ. Ἱστορ. Ἑθν. Ἑταιρ. 6 (1961), σ. 70 καὶ Β α σ. Δ. Γ ι α ν ν ο π ο ὕ λ ο υ, Κορφιώτισσα ἡ Κούτσι, Κορφιώτισσα [Κορινθίας] 1975, σ. 59.

5. Βλ. Μ α ρ ῖ α ς Λ ι ο υ δ ᾱ κ η, Ὁ γάμος στὴν Κρήτη τώρα καὶ παλιὰ, Ἑπετ. Ἑταιρ. Κρητ. Σπ. 3 (1940), σ. 340.

6. Βλ. Κ.Λ. χφ. 2293, σ. 49 (συλλ. Γεράσιμ. Παπατρέχας, 1959).

Λαμπρή ή Πασχαλιά μιὰ λαμπάδα καὶ μιὰ κουλούρα»¹. Στὸ χωριὸ "Ἄσπος στὴν Πρέβεζα «στὴν ἀρραβωνιασμένη θὰ στείλῃ μιὰ λαμπάδα κεντημένη μὲ διάφορα κεντήματα ἀπὸ κόκκινο χαρτί, ἓνα κουλούρι σχήματος κυκλικὸ μὲ δύο κόκκινα αὐγά...»². Τὴν κουλούρα ποὺ θὰ στείλουν ἀπὸ τὸ σπίτι τοῦ γαμπροῦ κατὰ τὴν Λαμπρὴ στὸ σπίτι τῆς νύφης στὸ χωριὸ Κατωμέρι Μεγανησίου Λευκάδας «τὴν κεντάνε ἀπάνου μὲ ψαλίδι, μὲ τσατσάρα, λουλούδια, καὶ τὴ στέριανε καὶ μιὰ λαμπάδα ἄσπρη ἢ κεντητὴ δύο πῆχες κορδέλα κόκκινη»³. Ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς Ἑλασσόνας τὰ δῶρα ποὺ στέλνει ὁ γαμπρὸς στὴ μνηστή του κατὰ τὴν ἴδια ἐορταστικὴ περίοδο εἶναι «κουλούρια μὲ αὐγὸ στὴ μέση, αὐγὰ κόκκινα σὲ μονὸ ἀριθμὸ, λαμπάδα... ἢ καὶ φορέματα»⁴.

Στοὺς πρόσφυγες ἀπὸ τὸ Ἀδραμύττι τῆς Λέσβου καθ' ὅλο τὸ χρονικὸ διάστημα τοῦ ἀρραβῶνα ὁ ἀρραβωνιαστικὸς, κάθε φορὰ ποὺ θὰ ἐπισκεφθῇ τὴ μνηστή του θὰ πάρῃ μαζί του καὶ ἓνα ψωμί μέσα «στὴ ζεβιλιά τ'»⁵.

Ἡ ἀποστολὴ ὅμως ψωμιοῦ δὲν γίνεται μόνον ἀπὸ τὸν ἀρραβωνιαστικὸ, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν ἀρραβωνιαστικιά. Ἡ τελευταία ὅποτε θὰ στείλῃ πρώτη καὶ ἄλλοτε θὰ ἀνταποδώσῃ τὸ δῶρο μὲ ἓνα ψωμί. Συγκεκριμένα στὸ χωριὸ Πλαγιά τῆς Λέσβου ἡ ἀρραβωνιαστικιά στέλνει στὸν ἀρραβωνιαστὴ κατὰ τὸ Πάσχα καὶ «μιὰ κουλούρα μ' αὐγὸν»⁶. Στὴ Μήλο «τὴ Λαμπρὴ πάλι εὐαγε ἡ νύφη κουλούρια καὶ τοὺ παλαινε ἓνα κἀνιστρο καὶ κόκκινα αὐγά»⁷. Στὴ χωριὰ τῆς Λευκάδας κατὰ τὴς ἐορτὲς τῶν Χριστουγέννων στέλνει ἡ ἀρραβωνιαστικιά «κἀνιστόψωμον»⁸, ἐνῶ στὴ Λέσβο στέλνει κατὰ τὴν Πρωτοχρονιά «μιὰ βασιλόπιττα» ἀνταποδίδοντας τὸ ψωμί ποὺ τῆς ἔστειλε ὁ ἀρραβωνιαστικὸς τῆς⁹. Ἀπὸ τὴ Σαλαμῖνα γνωρίζομε ὅτι «ἀντίδωρα δ' ἔστελλεν ἡ νύμφη εἰς τὸν γαμπρὸν ἢ μεταξωτὸ ἢ τσουρέκια... πρὸς τοῖς ἀνωτέρω ἀπαραίτητος ἦτο ἡ κουλούρα τοῦ Πάσχα μὲ ἐπτὰ ἢ ἐννέα ἢ ἑνδεκα ἢ περισσότερα ἀβγά, τὰ ὅποια πάντοτε ἔπρεπε νὰ ἦσαν μονά»¹⁰. Στὸ Μελένικο τῆς Μακεδονίας ἡ

1. Βλ. Σ ω κ ρ. Δ. Γ ε ω ρ γ ο ὕ λ α, Λαϊκὲς ζωγραφιὲς ἀπ' τὴν Ἠπειρὸ (ἀν.τ. Ἠπειρ. Ἑστ. τόμ. ΣΤ'), Ἰωάννινα 1967, σ. 31.

2. Κ.Λ. χφ. 2739, σ. 92 (συλλ. Γεώργ. Κολιός, 1963).

3. Κ.Λ. χφ. 2276, σ. 109 (συλλ. Δημ. Λουκᾶτος, 1958).

4. Κ.Λ. χφ. 1979, σ. 20 (συλλ. Γ. Φάκας, Βερδικούσα [1952]).

5. Κ.Λ. χφ. 1446 Γ', σ. 115 (συλλ. Δημ. Λουκᾶτος, 1940).

6. Κ.Λ. χφ. 2246, σ. 3 (συλλ. Ἑμμ. Σαρέλλης, 1957).

7. Κ.Λ. χφ. 2339, σ. 119-120 (συλλ. Κωνστ. Βῆχος, 1960).

8. Κ.Λ. χφ. 2010, σ. 5 (συλλ. Δημ. Ἀρβανίτης, Σύβρος, 1954).

9. Κ.Λ. χφ. 2246, ὅπ. π., σ. 3.

10. Π. Α. Φ ο υ ρ ῖ κ η ς, Γάμος καὶ γαμήλια σύμβολα ἐν Σαλαμῖνι, Λαογρ. 9 (1928), σ. 525.

νέα που δέχεται από τὸν ἀρραβωνιαστικὸν σὰν δῶρο τὸν ἄρτον τῆς Μεγ. Πέμπτης θὰ ἀνταποδώσῃ καὶ αὐτὴ τὰ ἴδια¹.

Ὁ ὑποψήφιος γαμπρὸς δὲν προσφέρει ψωμί μόνον στὴ μνηστὴ του, ἀλλὰ καὶ στοὺς γονεῖς της. Στὴν περιοχὴ π.χ. τῆς Ἀκαρνανίας ὁ νέος «στὴν πεθερά του φέρνει πλάτη ψητῇ, μιὰ τσίτσα κρασί, κουλούρι καὶ γλυκίσματα»². Καὶ ἡ νέα, στὴ Σινώπῃ τοῦ Πόντου, κατὰ τὴν παραμονὴ τῆς ἀρχιχρονιάς ἐτοίμαζε ἓνα «τσουρέκι» καὶ τὸ ἔστελνε στὴν πεθερά της³. Στὴν Κω οἱ νύφες τῶν ζευγάνων θὰ πᾶνε στὴν πεθερά τους «λαμπρόπιττες καὶ κουλούργια, αὐκοῦλλες καὶ ψιλοκούλλουρα» καὶ αὐτὲς θὰ ἀνταποδώσουν τὰ δικά τους⁴.

Ψωμιὰ ὡς δῶρα προσφέρουν καὶ οἱ γονεῖς τοῦ νέου κατὰ τὸν ἀρραβώνα. Εἰδικὰ στὸν Πόντο προσφέρουν «σουμαδοψώμ»⁵, στὰ δὲ Κουβούκλια τῆς Προύσσης ἡ πεθερά μία ἐβδομάδα προτοῦ νὰ γίνῃ ὁ γάμος προσφέρει στὴ νύφη της «πλακούντα ὑπερμεγέθη, σὸν τσουρεγίν»⁶.

Εὐρύτατῃ παρουσιάζεται ἡ χρῆσις τοῦ ψωμοῦ στὸ γάμο ἀντὶ προσκλητηρίου. Σ' ὅλη δηλ. σχεδὸν τὴν Ἑλλάδα κατὰ τὰ παλαιότερα χρόνια καὶ σὲ μερικὰ χωριά ἀκόμα καὶ σήμερα προσκαλοῦνται στὸ γάμο οἱ γονεῖς καὶ οἱ φίλοι με ψωμί. Συγκεκριμένα σὲ χωριὰ τῆς Δυτ. Μακεδονίας ἓνα ἀρσενικὸ παιδί περιερχεται τὰ σπίτια τοῦ χωριοῦ καὶ προσκαλεῖ τοὺς κατοίκους στὸ γάμο με «κουλούρες καὶ με μπουγάτσες»⁷. Τὸ παιδί αὐτὸ δωρίζει σὲ κάθε σπίτι ἀπὸ ἓνα κουλούρι. Στὴ Λεμεσό Κύπρου⁸ προσκαλοῦσαν «διὰ λαμπάδος καὶ ἰσαρίθμων γλυσταρκῶν»⁹ ὅσα ἦταν καὶ τὰ μέλη τῆς

1. Βλ. Π. Σπανδωνίδη, Μελένικος, ὁ νεκρὸς μακεδονικὸς ἀκρίτης, Θεσ/κη 1930, σ. 114 ὅπου «τὴ μιγᾷλη Πέφτῃ ἡ γαβρὸς στέλνει ἓνα τσουρέκι, φόριμα κὶ εἴκοσι αὐγά. Τότες ἡ ἰαρραβωνιαστικιά του τὰ κάνει διπλά. Τοῦ Πάσχα στέλνουδι πάλιν».

2. Κ.Α. χφ. 2293, ὅπ. π., σ. 64.

3. Κ.Α. χφ. 1141, σ. 44 (συλλ. Μαρία Λιουδάκη, 1938).

4. Ἀν. Καραναστάση, Οἱ ζευγάδες τῆς Κω, Λαογρ. 14 (1952), σ. 249.

5. Βλ. Π. Μελανοφρύδῃ, Ἡ ἐν Πόντῳ ἐλληνικὴ γλῶσσα, Βατοῦμ 1910, σ. 119.

6. Βλ. Βασ. Δελγιάννη, Τὸ ἐν τῇ περιφερείᾳ Προύσσης χωρίον Κουβούκλια, Μικρ. Χρον. 1 (1938), σ. 314.

7. Βλ. Φώτῃ Παπανικολάου, Ὁ γάμος στὴ Δυτ. Μακεδονία, Λαογρ. 19 (1960-61), σ. 192.

8. Κ.Α. χφ. 693, σ. 14 (συλλ. Ξενοφ. Φαρμακίδης, 1917).

9. Γλυσταρκὴ εἶναι κουλούρα ψωμοῦ, ποὺ ζυμώνεται εἰδικὰ γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτό. Ζυγίζει περὶ τὰ 200 ἕως 300 δράμια καὶ εἶναι σὲ στρογγυλὸ σχῆμα (Κ.Α. χφ. 693, ὅπ. π., σ. 14). Πρβλ. καὶ Τεύκρου Ἀνθία, Ἡ ζωντανὴ Κύπρος, Κύπρος 1941, σ. 66, ὅπου μαθαίνομε, ὅτι γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτὸ «γεμίζουν ὀλόκληρα πανέργια ἀπὸ γλυσταρκές». Στὸν Πόντο τὰ παρόμοια κουλούρια λέγονται «ψαθύρια», βλ. Π. Μελανοφρύδῃ, ὅπ. π., σ. 120. Πρβλ. καὶ Φ. Κου-

προσκαλούμενης οικογένειας. Στο Τρανόβαλτο της Κοζάνης ο «γαμπρός και η νύφη» καλούν στο γάμο τους συγγενείς τους «με κάτι μικρά ψωμάκια»¹. Στο χωριό Βελβενδός του ίδιου νομού οι προσκλητήριες κουλούρες ήταν έπτάζυμες και τις έλεγαν «κάλεσμα»².

Και όσοι προσκαλούνται στο γάμο σε πολλά μέρη της Ελλάδος στέλνουν ψωμιά σαν δώρο στο σπίτι του γαμπρού ή της νύφης. Στη Λέσβο οι ζευγάδες κάνουν «κουλίκια» και τα πηγαίνουν στο γάμο για δώρο³. Στην Κίμωλο κάθε ένας χωρ.στά από τους μελλονύμφους μπορεί να πάρη σαν δώρο κατά την ημέρα του γάμου του μέχρι και 300 ψωμιά⁴. Τα ψωμιά αυτά ήταν μικρά κουλούρια σε σχήμα καλαθιού ή άμπελόφυλλου κι αυτοί που τα έπαιρναν «τά κρεμούσανε ως και τὰ τώρα πάνω στο γλέντι από τὸν λκιμόν των με μιὰ κορδέλλα»⁵.

Πολλές φορές η πρόσκληση γίνεται με ειδικό ψωμί. Το ψωμί αυτό δίνεται σε πρόσωπα που έχουν κάποια ξέχωρη θέση μέσα στη μικρή κοινωνία της αγροτικής περιοχής. «Έτσι στην Ποριά της Καστοριάς καλούν τὸν παπὰ «μ' ένα μεγάλο στρογγυλό ψωμί και ἐν συνεχείᾳ ὅλο τὸ χωριὸ με μικρὰ ψωμάκια»⁶. Με τὸν τρόπο αὐτὸ οἱ κάτοικοι δείχνουν τὴν ἐκτίμησή και τὸ σεβασμὸ που τρέφουν πρὸς τὸν ἱερέα τοῦ χωριοῦ.

Με ξέχωριστὴ κουλούρα, ψωμίου θὰ προσκληθῇ στὸ γάμο καὶ ὁ κουμπάρος⁷.

κοιλέ, Συμβολή εἰς τὸ περί γάμου παρὰ τοῖς Βοζαντινοῖς κεφάλαιον, 'Επ. 'Εταιρ. Βυζ. Σπ. 2 (1925), σ. 23 (=B.B.Π. 4 [1951], σ. 92-93), ὅπου «αἱ προσκλησεις ἐγίνοντο ὑπὸ . . ., ἀλλὰ καὶ διὰ λαλετῶν ἢ καλεστῶν ὡς λέγουσιν ἐν Πόντῳ, προσώπων δῆλα δὴ καλούντων, ἅτινα δὲν εἶναι ἀπίθανον ν' ἄφιναν εἰς τὰς οἰκίας τῶν προσκαλουμένων μῆλον, λεμόνιον ἢ κολλύριον ἢ μοσχοκάρφια ἢ καὶ παστέλλιον, ὡς ἐνιαχοῦ νῦν συνηθίζεται».

1. Κ.Α. χφ. 2470, σ. 3 (συλλ. "Αγγ. Δευτεραῖος, 1619).

2. Κ.Α. χφ. 2460, σ. 18 (συλλ. Νικ. Παπαευαγγέλου, 1962)

3. Βλ. Κ.Α. χφ. 1446 Α', σ. 46 (συλλ. Δημ. Λουκᾶτος, Τελώνια, 1940). Πρβλ. Π. Με-
λανοφρύδη, ὅπ. π., σ. 121-122 ὅπου «ἐκάστη προσκληθεῖσα κάτοικος τῆς Κοινότητος φέρει
δισάκκιον, ἐντὸς τοῦ ὁποῖου ἔβαλεν ἐν ψωμίον, καὶ κρατοῦσα δίσκον μικρὸν περιέχοντα φᾶ ἢ
βούτυρον, προσέρχεται πρὸς τὴν οἰκοδέσποιαν τὴν ὁποίαν χαιρετᾷ καὶ καταθέτει τὰ δῶρα. 'Η
οἰκοδέσποινα ἢ ἐπιστάτις κενώνει τὸ δισάκκιον καὶ βάλλει τὸ ἀρμόζον ἀντίδωρον».

4. Βλ. Κ. Βογιτζίδη, Γλωσσάριον Κιμῶλου, Κιμωλιακά 1 (1970), σ. 224.

5. Κ.Α. χφ. 2758, σ. 45 (συλλ. Γεώργ. Σπυριδάκης, 1963).

6. Κ.Α. χφ. 2459, σ. 177 (συλλ. Ξενοφ. Μαγκλάρας, 1962). Πρβλ. καὶ Κ.Α. χφ. 2748,
σ. 49 (συλλ. Κ. Θ. 'Ιωαννίδης, Κωστᾶνα Θεσπρωτίας, 1963).

7. Κ.Α. χφ. 1979, σ. 2 (συλλ. Γ. Φάκας, Βερδικούσσα 'Ελασσόνας, 1953) καὶ Κ.Α. χφ.
2459, ὅπ. π., σ. 177. Πρβλ. Κ.Α. χφ. 2748, ὅπ. π., σ. 48-49, ὅπου οἱ μπουγάτσες τοῦ γάμου γί-
νονται ἀπὸ σιταρένια ἀλεύρια καὶ ζυμώνονται ἀπὸ ἀνύπαντρος κοπέλλες τοῦ τὸ μενυαῖο μὲ τὴν

Σ' ένα δημοτικό τραγούδι τῆς Ρόδου, πού τραγουδιέται τὴν ὥρα πού πλάθουν τὰ κουλούρια τοῦ γαμπροῦ, ἀναφέρεται σχετικὰ:

«Ὡρα καλὴ στὸ ἔργομ μας καὶ τοῦ Χριστοῦ ἡ χάρη
καὶ νὰ 'ναι γαλορίζικο δοῦ γάμου τὸ ζυμάρι
κουλλδούρι βλάσσω τοῦ γαβροῦ, κουλλδούρι δοῦ κουβάρου¹...

Μὲ ψωμὶ στὴ συνέχεια προσκαλοῦνται καὶ τὰ πρόσωπα πού βοηθοῦν στὸ γάμο². Γενικὰ ἡ συνήθεια νὰ καλοῦν μὲ ψωμὶ στὸ γάμο ἔχει γενικευθῇ, ὅπως φαίνεται, ἀπὸ τὴν παροιμιώδη φράση: «κουλλούρι σοῦ στείλανε κ' ἦρτες³», πού λέγεται γιὰ τοὺς ἀπρόσκλητους σὲ μιὰ ὁποιαδήποτε ἐκδήλωση δημόσια ἢ ἰδιωτική.

Ἄλλὰ καὶ αὐτὸς πού θὰ στεφανώσῃ τοὺς μελλόνυμφους θὰ ἀντιπροσφέρῃ ἓνα δικό του ψωμί. Στὸ γνωστὸ δημοτικὸ τραγούδι «τῆς κουμπάρας νύφης» ἡ κουμπάρα πού πηγαίνει νὰ στεφανώσῃ ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἄλλα δῶρα φέρνει μαζί της

«τὴν κοφινιὰν μὲ τὰ χατὰ ψωμάκια»⁴.

Ψωμὶ προσφέρεται καὶ ὅταν γίνεται ἡ ἐκθέσις τῶν προικῶν τῆς νύφης, ὅπου ὁ ὑποψήφιος γαμπρὸς στέλνει ἓνα ψωμὶ σὰν δῶρο. Στὸ Σαραντάκορο τῆς Ἐλασσόνας, ὅταν πηγαίνουν τὰ δῶρα στὴ νύφη, κένουν χαρακτηριστικὰ: πᾶει ὁ κουλουράς⁵.

Μὲ τὸ τέλειωμα τῆς τελετῆς τοῦ γάμου οἱ ὅλους τοὺς παρευρεθέντες θὰ μοιρασθοῦν ψωμιὰ σὰν δῶρα. Ἄλλὰ καὶ γιὰ ἀρκετὸ χρόνο καὶ μετὰ τὸ γάμο θὰ ἐξακολουθήσῃ τὸ ψωμὶ νὰ ἀνταλλάσσεται ὡς δῶρο. Ἔτσι στὸ Ξηροχώρι τῆς Πάτρας «στὶς ὀκτὼ ἡμέρες ἢ στὶς δεκαπέντε οἱ νεόνυμφοι μὲ συγγενεῖς τοῦ γαμπροῦ καὶ μὲ μερικὰ δῶρα κουλούρια καὶ γλυκὰ γυρίζουν στὸ σπίτι τῆς νύφης»⁶. Οἱ νεόνυμφοι

ρούνια κάνοντας διάφορα σχέδια. Εἰδικὴ μπουγάτσα θὰ χρησιμοποιηθῇ γιὰ τὸ «κάλεσμα τοῦ κουμπάρου» πού θὰ στεφανώσῃ καὶ εἰδικὴ γιὰ τὸ «κάλεσμα τοῦ νουνοῦ» στὰ βαφτίσια. Ἡ διαφορὰ τοὺς εἶναι καὶ στὸ μέγεθος καὶ στὰ κεντήματα.

1. Βλ. Χ. Ἰ. Παπαχριστοδούλου, Δημοτικὰ τραγούδια τῆς Ρόδου, Λαογρ. 19 (1960-61), σ. 97, ἀρ. 77.

2. Κ.Α. χφ. 1975, σ. 36 (συλλ. Ἀ. Παπανικολάου, Λυκούδι Ἐλασσόνας, 1953), Κ.Α. χφ. 1979, ὁπ. π., σ. 2. Πρβλ. καὶ Κ.Α. χφ. 2466, σ. 2 (συλλ. Νικ. Τσούλης, Κοντοβούνιο Κοζάνης, 1962).

3. Κ.Α. χφ. 751, σ. 240 (συλλ. Θεόδ. Κωνσταντίνου, Ρόδος, ἄ. ἔ.).

4. Βλ. Μαρίας Μιράσγεζη, Ἐρευνα στὴ δημοτικὴ μας ποίηση. Α' Ὁ γάμος, Ἀθήνα 1965, σ. 139.

5. Κ.Α. χφ. 1969, σ. 27 (συλλ. Ἰω. Κωσταρίγος, 1953).

6. Κ.Α. χφ. 1968, σ. 22 (συλλ. Γεωργία Παπαδημάκη, 1953).

πού θα επισκεφθούν κατὰ τὸ Πάσχα τὸν κουμπάρο, σὲ ἔνδειξη σεβασμοῦ πρὸς τὸ πρόσωπό του, θὰ τοῦ φέρουν διάφορα δῶρα μεταξὺ τῶν ὁποίων ἀπαραίτητα εἶναι καὶ τὰ κουλούρια¹. Ἀλλὰ καὶ γιὰ πολλὰ χρόνια μετὰ τὸ γάμο ἡ νύφη σὲ ἐπίσημες γιορτὲς δὲν θὰ πάραλείπη νὰ στέλνῃ στοὺς συγγενεῖς τῆς τὸ δῶρο τῆς, πού εἶναι τὸ ψωμί. Στὴν Κάσο σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση καταβάλλει μεγάλη φροντίδα κάθε νύφη γιὰ τὸ τσουρέκι πού δωρίζει στὴν πεθερά τῆς. Τὸ τσουρέκι αὐτὸ εἶναι «πελώριο τρίκλωνο μὲ σχέδια» πού γίνονται μὲ ψαλίδι καὶ κυρίως μὲ χτένι. Μετὰ τὸ ψήσιμο τὸ τοποθετοῦν σὲ μεγάλο δίσκο, στὸν ὁποῖον εἶχε τοποθετηθῇ μεγάλη κάτασπρη πετσέτα, ὥστε νὰ καλύπτῃ καὶ τὸ τσουρέκι ὁλόκληρο. Τὸ ἀπόγευμα τῆς Κυριακῆς τοῦ Πάσχα τὸ μεταφέρουν στὸ σπίτι τῆς πεθερᾶς, τὸ συνοδεύει δὲ ἡ νύφη μὲ ἄλλα μέλη τῆς οἰκογένειας. Μὲ ὑπερηφάνεια ἡ πεθερά δείχνει στοὺς ἐπισκέπτες τῆς αὐτὸ τὸ ψωμί-δῶρο². Στὴ Λέσβο ἡ νύφη ἐτοιμάζει γιὰ τὴν πεθερά τῆς ἓνα μεγάλο «κουλίκι... πλουμισμένο μὲ μυγαλοψιχες», τὸ ὁποῖο δὲν στέλνει μόνο κατὰ τὸ Πάσχα, ἀλλὰ καὶ κατὰ τὴν ἡμέρα τοῦ Σταυροῦ στὴν 14 Σεπτεμβρίου. Κατὰ τὴν ἡμέρα τῆς Πρωτομαγιάς μαζὶ μὲ τὸ στεφάνι θὰ τῆς δωρῇ «μέλι καὶ 'φτάζυμο»³.

Ἀλλὰ καὶ ἡ πεθερά θὰ ἀνταποδῶσῃ τὸ δῶρο αὐτὸ στέλνοντάς κι αὐτὴ ψωμί. Στὴ βόρεια Εὐρώπη κατὰ τὰ Χριστούγεννα ἡ πεθερά σὲ ἀνταπόδωσῃ θὰ ἐφορμάσῃ κουλούρια γλυκεῖα τῆς νύφης καὶ θὰ τῆς τὴν πᾶν ἡ ἑαυτῇ⁴.

Ὅχι ὅμως μόνο κατὰ τὸ γάμο ἀλλὰ καὶ κατὰ τὴ βάφτιση καὶ τὴ γέννηση τοῦ παιδιοῦ ἀνταλλάσσεται τὸ ψωμί ὡς δῶρο. Ἐστὶ μάλιστα ἀρχίσουν οἱ ἐπισκέψεις συγγενῶν στὸ σπίτι τοῦ νεογέννητου, ὅσοι προσέρχονται φέρουν γιὰ δῶρα «δίπλες, πίττες καὶ ψωμιὰ»⁵. Στὴν περιοχὴ τῆς Πρέσπας τὸ πρῶτο δῶρο πού θὰ φέρῃ ἡ μαμὴ στὸ νεογέννητο εἶναι ἓνα μεγάλο «καρβέλι ψωμί»⁶.

1. Κ.Λ. χφ. 2045, σ. 16 (συλλ. Γεώργ. Μπίτσικας, Καμαρωτὸ Σιντικῆς Σεργῶν, 1954).

2. Βλ. Ζαχαρ. Ἐμμ. Χαλκιάδακη, Λαογραφικὰ Κάσου, Ἀθήναι 1971, σ. 28. Πρβλ. καὶ ἀπὸ τὴν Ἱακρία Κ.Λ. χφ. 2272, σ. 191 (συλλ. Χαράλ. Σπανός, 1958). Βλ. καὶ Κ.Λ. χφ. 1159 Α', σ. 101 (συλλ. Γεωργία Ταρσούλη, Κορώνη, 1938).

3. Βλ. Φρόσως Ζοῦρου, Ὁ γάμος στὴ βόρεια Λέσβο. Ἀπὸ τὴν γέννηση ἕως τὸν ἀντίγαμο, [Ἀθήνα] 1974, σ. 71-74. Πρβλ. καὶ Κ.Λ. χφ. 2394, σ. 147 (συλλ. Γεώργ. Σπυριδάκης, ν. Πέλλης, 1961) ὅπου ἀναφέρεται, ὅτι ἀναμεταξύ τους οἱ κουμπάροι τὸ Πάσχα ἀνταλλάσσουν «πίττες ἀνιπατές». Τὸ ἴδιο βλ. καὶ Κ.Λ. χφ. 2738, σ. 36 (συλλ. Βασιλικὴ Θεοδωροπούλου, Νυμφόπετρα Λαγκαδᾶ, 1963).

4. Κ.Λ. χφ. 1479 Η', σ. 18 (συλλ. Μαρία Ἰωαννίδου, 1943).

5. Κ.Λ. χφ. 1971, σ. 13 (συλλ. Ἀ. Τσέλιος, Κρυόβρυση Ἐλασσόνας, 1953).

6. Βλ. Λαζ. Βαφειάδης, Ἡ Πρέσπα καὶ οἱ ὁμορφιές τῆς, περιοδ. Ἀριστοτέλης, τευχ. 8 (1958), σ. 33.

Τὰ δύο βασικά πρόσωπα τῆς βαπτίσεως, ἱερέας καὶ ἀνάδοχος σὲ ἀρκετὰ μέρη τοῦ ἐλληνικοῦ χώρου¹ προσκαλοῦνται μὲ ψωμί, ποὺ εἶναι συνήθως «κουλούρα σιταρένια μὲ μέλι καὶ μὲ σισάμι». "Όταν, μετὰ τὴ βάφτιση, ὁ νουνὸς ὀδηγήσῃ τὸ νεοφώτιστο στὴν ἐκκλησία, γιὰ νὰ κοινωνήσῃ (συνήθως τρεῖς φορές), θὰ τοῦ δοθῇ «μιά κουλούρα 3-4 ὀκάδες μὲ διάφορα ξόπλια (σχέδια ἀπὸ ἄζυμο ζυμαρί)»². "Όταν πάλι τὸ παιδί γίνῃ ἐνὸς ἔτους, ὁ νουνὸς θὰ τοῦ προσφέρῃ «μιά κουλούρα κεντημένη μὲ στολίδια». Πάνω στὴν κουλούρα βάζει χρήματα «κι ἓνα κουστουμάκι». Αὐτὸ συνεχίζεται κανονικὰ γιὰ τρία χρόνια, κάποτε ὅμως καὶ περισσότερα³. Στὴν Καλομοίρα Καλαμπάκας στέλνει τὸ ψωμὶ ὁ νουνὸς σὰν δῶρο στὸν ἀναδεκτὸ του μέχρι νὰ γίνῃ καὶ δώδεκα χρονῶν⁴.

Σὲ πολλὰ μέρη τῆς Ἑλλάδος⁵ ὁ νουνὸς τοῦ στέλνει τὸ ψωμὶ γιὰ δῶρο κατὰ τίς μεγάλες ἐορτές. Κατὰ τίς ἐορτές τοῦ Δωδεκαημέρου καὶ τοῦ Πάσχα στέλνεται «μιά κουλούρα μὲ διάφορα σχήματα, μὲ καρύδια καὶ μύγδαλα». Ἡ κουλούρα αὐτὴ τὰ μὲν Χριστούγεννα θὰ ἔχῃ ἄσπρο αὐγὸ, ἐνῶ κατὰ τὸ Πάσχα θὰ ἔχῃ κόκκινο⁶.

Μερικὲς φορές τὸ σχῆμα καὶ γενικότερα ἡ μορφή τοῦ ψωμοῦ ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸ φύλο τοῦ παιδιοῦ. "Ετσι στὸν Πόντο εἰς ἡμεῖς ἀγόρι τὸ βαπτιστικὸ της, ἔκανεν ἓνα στεφάνι ἀπὸ ζυμαρί (στὸ ζυμαρί αὐτὸ εἶχε ἀβγά, βούτυρο, ζάχαρη, γάλα) καὶ τὸ φῆνε στὸ φούρνο. Ἀν ἦταν κορίτσι, ἔκανεν κορονίτσα. Τὰ ἐβαζαν στὸ δίσκο

1. Κ.Α. χφ. 1612, σ. 1 (συλλ. Δημ. Οἰκονομίδης, Γαλατσάδες Εὐβοίας, 1949), Κ.Α. χφ. 2385, σ. 23 (συλλ. Γεώργ. Γιαννοῦχος, Καλομοίρα Καλαμπάκας, 1961).

2. Βλ. Κ.Α. χφ. 2038, σ. 37 (συλλ. Ἄννα Τζανῆ, Αὐλωνάρι Εὐβοίας, 1954).

3. Κ.Α. χφ. 2042, σ. 13 (συλλ. Ἀναστ. Βλάχος, Βαρελαῖοι Μαρμαρίου Εὐβοίας, 1954).

4. Κ.Α. χφ. 2385, ὅπ. π., σ. 23.

5. Κ.Α. χφ. 1479 Η', ὅπ. π., σ. 18, χφ. 2154 Γ', σ. 63 (συλλ. Δημ. Οἰκονομίδης, Δίλοφο Μακεδονίας, 1955). Πρβλ. καὶ Κ.Α. χφ. 1372, σ. 193 (συλλ. Μαρία Λιουδάκη, Σπάρτη, 1939), ὅπου τὰ Χριστούγεννα στέλνει «στ' ἀνεδεξιό του ἓνα κουζουνάκι = μικρὸ, μικρὸ ψωμάκι», ἐνῶ κατὰ τὸ χφ. 1379, σ. 103 (συλλ. Μαρία Λιουδάκη, Ρεΐσδερε Σμύρνης, 1939) «κάθε παγερῆς [=νουνὸς] ἐστελνε τὰ Χριστούγεννα στὸ φιλιότσο του [=βαπτισμιῶ] ἓνα Χριστόψωμο. Ἐπάνω στὸ Χριστόψωμο εἶχε κι ἓνα μετζάκι ἢ καὶ μισὴ λίρα, ἀναλόγως μὲ τὴ δύναμη τοῦ καθενὸς» (χφ. 1908 Γ', σ. 73 συλλ. Δημ. Οἰκονομίδης, Κόνιτσα, 1953), χφ. 1378 Γ', σ. 139 (συλλ. Γεωργία Ταρσοῦλη, Μεθώνη, Κορώνη, Σῦρος, 1939) ὅπου «κάθε νοικοκυρὰ ποὺ θὰ ζύμωνε [τὰ Χριστούγεννα] θὰ ἔκανε καὶ γιὰ τὰ βαπτισμιὰ της κουλουριτσες, Χριστόψωμα», χφ. 883, σ. 1530 (συλλ. Νεστορίδης, διάφ. τόπ., ἄ. ἔ.) «Χριστόψωμα ὑποχρεοῦται νὰ δίδῃ ὁ νουνὸς εἰς τὸν ἀναδεξιμόν». Ἀκόμη πρβλ. Κ.Α. χφ. 2008, σ. 47 (συλλ. Εὐστ. Γουζῆς, Λευκάδα, 1954), χφ. 2012, σ. 10 (συλλ. Δημ. Νικολόπουλος, Πράσινο Γορτυνίας, 1954) καὶ χφ. 2266, σ. 12 (συλλ. Σάββας Θεοδώρου, Μονοδένδρι Ζαγορίου Ἠπείρου, 1958). Βλ. τέλος Ν. κ. Γ. Χαλιόρῃ, Ὑδρέϊκα λαογραφικά, Πειραιεύς, 1931, σ. 73-74.

6. Κ.Α. χφ. 1479 Η', ὅπ. π., σ. 161.

μαζί με πορτοκάλια. . . κάθε μητέρα δεχότανε από τις νουνές τόσους δίσκους, όσα παιδιά είχε. Τά παιδιά έπαιρναν τά δώρα τους καί κρεμοῦσαν στόν τοίχο τὸ στεφάνι καί τὴν κορονίτσα. . . »¹. Στὴν Κορώνη ὅποια γυναίκα ἔχει μικρὸ βαφτιστήρι, ἀνήμερα τῇ Λαμπρῇ θὰ τοῦ στείλῃ γιὰ δῶρο ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἄλλα καί «τὰ λαζαράκια», τὰ ὅποια φτιάχνει μὲ ζύμη τὴν Μεγ. Πέμπτη ἀφοῦ τὰ πλάσῃ σὰν ἀνθρωπάκια μὲ χεράκια καί ποδαράκια καί ἀφοῦ τοὺς βάλλῃ στὸ κεφάλι καί ἓνα ἀβγό².

Ἄλλὰ καί τὰ παιδιὰ κατὰ τίς μεγάλες ἐορτὲς θὰ δώσουν ὡς δῶρο ἄρτους στοὺς ἀναδόχους σὲ ἐνδειξή σεβασμοῦ. Ἔτσι στὸ Δίλοφο τῆς Δυτ. Μακεδονίας «τῇ Λαμπρῇ πηγαίνουν στὴ νουνὰ οὕλα τὰ κουμπαρούλια καί τῆς δίνουνε ἀβγά καί κουλούρια μέσα στὸ μαντήλι»³. Στὴν Κονιαστὴ Ἑλασσόνας τὸ Μεγ. Σάββατο ἡ μάνα τοῦ βαφτιστικοῦ ζυμώνει κουλούρα, τὴν κεντᾷ μὲ τὸ πιρούνι, στὴ μέση βάζει ἓνα κόκκινο ἀβγό, τὴν ψήνει καί τὴν ἄλλην ἡμέρα τὴν Λαμπρῇ ὁ βαφτιστικὸς τὴν πηγαίνει στὸ νουνό του «μὲ τόσα κόκκινα ἀβγά, ὅσα εἶναι τὰ μέλη τῆς οἰκογένειας»⁴. Σὲ μερικὰ μέρη τῆς Ἑλλάδος οἱ ἀναδεχτοὶ δὲν δωρίζουν ἀπλῶς στὸ νουνό τους τὰ ψωμιά, ἀλλὰ τὰ ἀνταλλάσσουν μὲ αὐτοὺς⁵. Ἄλλου πηγαίνει τὸ παιδί μόνον τοῦ στὸ σπίτι τοῦ νουνοῦ του γιὰ νὰ παραλάβῃ τὸ δῶρο⁶.

Γενικώτερα κατὰ τὴν οἰκογένεια κατὰ τὴν διάρκεια διαφόρων ἐορτῶν θὰ ζυμώσῃ ψωμιά, γιὰ νὰ τὰ δώρῃ κατὰ κύριο λόγο στὰ μικρὰ παιδιὰ⁷. Πιο συγκεκριμένα κάθε νοικοκυρὰ τὰ Χριστούγεννα ἢ καί τὸ Πάσχα θὰ ἔκανε μικρὲς ἢ μεγάλες κουλούρες προκειμένου νὰ τίς δώσῃ στὰ μικρὰ παιδιὰ τῆς γειτονιᾶς ἢ σ' ἐκεῖνα ποὺ θὰ ἐπισκε-

1. Κ.Α. χφ. 1141, σ. 43-44 (συλλ. Μαρία Λιουδάκη, Σινώπη, 1938).

2. Κ.Α. χφ. 1378, ὅπ. π., σ. 119. Πρβ. καί Μιχ. Λελέκου, Ἀποσπάσματα ἐκ τῶν λαϊκῶν ἐθίμων, μύθων καί λοιπῶν, ἐν Ἀθήναις 1891, σ. 8. Ἀκόμα πρβλ. καί Κ.Α. χφ. 2049, σ. 7 (συλλ. Θεόδ. Γεωργιάδης, Ἀνω Πορροία Σιντικῆς Σερρών, 1954).

3. Κ.Α. χφ. 2154 Γ', ὅπ. π., σ. 63.

4. Κ.Α. χφ. 1982, σ. 14 (συλλ. Ἀ. Σκλιούμπας, 1953). Πρβλ. καί χφ. 1973, σ. 4 (συλλ. Β. Σαμαράς, Γαλανόβρυση Ἑλασσόνας, 1953).

5. Κ.Α. χφ. 1432, σ. 133 (συλλ. Μαρία Λιουδάκη, Λοζέτσι Ἡπείρου, 1940).

6. Κ.Α. χφ. 2302, σ. 191 (συλλ. Δημ. Οἰκονομίδης, Χουλιαράδες Ἰωαννίνων, 1959) καί χφ. 2442, σ. 99 (συλλ. Ἀλέξ. Ἀδαμίδης, Δαμασκηνιά Βοῖου Κοζάνης, 1962).

7. Βλ. Τάσου Παπαποστόλου, Ἡ γλῶσσα Αἰδηψοῦ Ἰστιαιᾶς, Ἀρχ. Εὐβ. Μελ. 16(1970), σ. 338 «κουσῶνα» λέγεται ἡ χριστουγεννιάτικη μικρὴ κουλούρα μὲ ἀβγό στὴν κορυφῇ της, ἀπαραίτητο δῶρο γιὰ τὰ μικρὰ παιδιὰ: «θὰ μ'φτιάξῃς κιμένα κουσῶνα φέτου, θεῖα Μαριώ, γιὰτὶ δὲ μ'ῶφιασ' ἡ μάνα μ' ». Ἀκόμη βλ. Κ.Α. χφ. 1146, σ. 226 (συλλ. ἄγνωστος, διάφ. τόποι, 1938), χφ. 1159 Α', σ. 93 (συλλ. Γεωργία Ταρσούλη, Κορώνη Πυλίας, 1938) καί χφ. 1160 Δ', σ. 171 (συλλ. Γεώργ. Μέγας, Βαρὸς Λήμου, 1938).

φθοῦν τὸ σπίτι. Οἱ κουλουῖρες αὐτὲς σχεδὸν πάντοτε γίνονται σὲ σχῆμα στρογγυλὸ ἢ τίς κάνουνε «σωστὲς κουτσουνίτσες, μὲ πόδια, μὲ χέρια, μὲ κεφάλι».

Οἱ πλουσιώτεροι ἀπὸ τοὺς κατοίκους σ' ἀρκετὰ ἑλληνικὰ χωριά¹ κατὰ τὴν Πρωτοχρονιά ἢ τὸ Πάσχα δίνουν ὡς δῶρο καλῆς ποιότητος ψωμιὰ στοὺς οἰκονομικὰ ἄμεσα ἐξαρτῶμενους ἀπ' αὐτοὺς καθὼς καὶ σ' ὅσους προσφέρουν τίς ὑπηρεσίες τους στὴν ἐκκλησία τοῦ τόπου². Τὰ ψωμιὰ αὐτὰ εἶναι ἀπὸ καθαρὸ σιτάρι καὶ μὲ ἄφθονα μυρωδικὰ ζυμωμένα.

Τὰ Χριστούγεννα ἢ τὸ Πάσχα πολλοὶ χωρικοὶ θὰ δωρίσουν στὸ δάσκαλο ἢ τὸν ἱερέα³ ἢ στοὺς φτωχοὺς ἢ καὶ σ' ἐκείνους ποὺ δὲν ἔχουν δική τους οἰκογένεια μεγάλη καὶ καλοζυμωμένα ψωμιὰ⁴.

Καὶ ὅταν κάποιος συγγενής, φίλος ἢ συγχωριανὸς πρόκειται νὰ ξενιτευθῇ⁵, θὰ τοῦ προσφέρουν ὡς δῶρο καὶ μιὰ κουλούρα ψωμιοῦ. Τὸ ψωμὶ αὐτὸ θὰ τὸ φέρουν σ' ὁ σπίτι του ἀπὸ τὴν προηγούμενη ἡμέρα ἢ καὶ λίγο προτὶ ἀναχωρήσῃ. Τὸ ψωμὶ στὴν περιοχὴ τῆς Ἐλασσόνας τὸ ζυμῶνουν κορίτσια παρθένα⁶. Ἀλλὰ καὶ ὅταν τέλος ὁ ξενιτεμένος ἐπιστρέψῃ ἀπὸ τὰ ξένα, οἱ συγγενεὶς ποὺ θὰ τὸν πρωτοεπισκεφθοῦν, θὰ τοῦ προσφέρουν «ἓνα τσουρέκι» ἢ «μιὰ ἡλιοράνα».

Ὑστερὰ ἀπὸ, ὅσα ἀναφέροθηκαν παραπάνω, προσθέτουμε νὰ καταλήξουμε στὴν ἀκόλουθε ἀναπιστώσεις καὶ συμπεράσματα, τὰ ὁποῖα, ὅπως πιστεύουμε, δὲν θὰ μποροῦσε νὰ ἀλλοιώσῃ τυχὸν ἐπαύξηση τοῦ ὕψους μὲ μιὰ περισσότερὸ ἐκτεταμένη ἔρευνα.

Ὁ Ἕλληνας χωρικός εἶναι γνωστὸ ὅτι δὲν μπορεῖ νὰ γευματίσῃ ἢ νὰ δειπνήσῃ χωρὶς ψωμί. Ἀντίθετα τὸ ψωμὶ μπορεῖ νὰ ἀναπληρώσῃ πολλὰς φορές τὴν ἐλλειψὴ τῶν ἄλλων τροφῶν. Ἔτσι ἐξηγεῖται ὅτι στὸ χωριὸ π.χ. Συκιὰ τῆς Κορινθίας,

1. Πρβλ. Ἀναστ. Καρναυστάση, Οἱ ζευγάδες τῆς Κῶ, ὅπ. π., σ. 224,3

2. Βλ. Ἰδομ. Παπαγρηγοράκη, Ἀπὸ τὸ κρητικὸ γλωσσικὸ ἰδίωμα, ὅπ. π., 7(1955), ἀρ. 55, σ. 35. Πρβλ. καὶ Χ. Παπαχριστοδούλου, Ἡ Ρόδος, πνευματικὸ κέντρο ἀρχαίου ἑλληνισμοῦ, περ. Δωδεκάνησα 1 (1957), τεύχ. 2, σ. 19.

3. Στὸν ἱερέα δωρίζονται μικρὰ ψωμιὰ καὶ κατὰ τὰ μνημόσυνα. Στὴν Κόνιτσα λέγονται «γκουγκούγια» καὶ εἶναι μικρότερα ἢ μεγαλύτερα ἀπὸ τὰ συνηθισμένα πρόσφορα, ζυμωμένα ἀπὸ καλοσιτισμένο ἄλευρι (Κ.Α. χφ. 1569 Α', σ. 24, συλλ. Χαράλ. Ρεμπέλης, Βούρμπιανη, 1929). Στὸν παπὰ προσφέρεται ψωμὶ μὲ τὴν εὐκαιρία τῆς ὀνομαστικῆς γιορτῆς (Κ.Α. χφ. 2049, ὅ. π., σ. 1).

4. Πρβλ. Κ.Α. χφ. 2272, σ. 291 (συλλ. Χαράλ. Σπανός, Ἰκαρία, 1958).

5. Κ.Α. χφ. 1908 Α', σ. 60 (συλλ. Δημ. Οἰκονομίδης, Κόνιτσα, 1953), χφ. 2008, ὅπ. π., σ. 10, χφ. 2036, σ. 9 (συλλ. Ἰω. Τσαλίκης, Τρίστενο Ζαγοριοῦ Ἡπείρου, 1963) καὶ χφ. 2385, ὅπ. π., σ. 7.

6. Κ.Α. χφ. 1971, σ. 3 (συλλ. Α. Κ. Τσέλιος, Κρούβρυση 1953).

όταν λέγουν «κάτσε νά φᾶς ψωμί», ἐννοοῦν κάθισε νά γευματίσης¹, καί στή Νεάπολη τῆς Κρήτης, ὅταν πλησιάζει ἡ ὥρα γιά φαγητό, λέγουν χαρακτηριστικά: «εἶναι ὥρα νά φᾶμε ψωμί»². Ἐνδεικτική ἐξ ἄλλου εἶναι ἡ παροιμία «ψωμί δὲν ἔχουμε καί τυρί ζητᾶμε»³, καθὼς καί ὁ στίχος τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ: «ὁ γέρο-Δῆμος τρώει ψωμί μὲ οὐλο τοῦ τ' ἄσκέρι»⁴. Τὸ γεγονός ὅτι τὸ ψωμί θεωρήθηκε σὰν τὸ πιὸ βασικὸ εἶδος διατροφῆς συνετέλεσε στὸ νά νομισθῇ ὅτι περιέχει κάποια ἀνώτερη δύναμη, πρᾶγμα στὸ ὁποῖο ἀπὸ ἓνα σημεῖο καί ὕστερα βοήθησε βέβαια καί ἡ χριστιανικὴ θρησκεία, πού τὸ συνέδεσε μὲ τὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ. Μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο, μὲ τὴν δύναμη δηλ. πού τοῦ ἔχει ἀποδοθῇ, γίνεται τὸ ψωμί σύμβολο κάθε οἰκογένειας. Τὸ σύμβολο αὐτὸ μοιράζεται στὴν ἀρχή, ὅπως εἶδαμε, ἀνάμεσα στὰ μέλη τῆς οἰκογένειας, ἐνῶ ἀργότερα μὲ τὸν ἴδιο τρόπο χρησιμοποιεῖται μεταξὺ τῶν μελῶν μιᾶς εὐρύτερης ομάδας ἀνθρώπων.

Ἡ πίστις ὅτι τὸ ψωμί περικλείει μέσα του μιὰ δύναμη, ὠδήγησε τὸν ἄνθρωπο στὴν πράξη τῆς χρησιμοποίησέως του ὡς δῶρου, μὲ σκοπὸ νά ἐνισχύονται ἔτσι καί νά ἰσχυροποιοῦνται οἱ σχέσεις μεταξὺ τῶν μελῶν μιᾶς κοινωνίας.

Ὅλες σχεδὸν οἱ φάσεις καί οἱ στιγμὲς τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου ἔχουν ἀνάγκη ἀπὸ τὴν προστασία κάποιας δυνάμεως. Ἀλλὰ, ὅπως εἶναι φυσικὸ, αὐτὸ ἰσχύει περισσότερο γιὰ τὰ κρίσιμα γιὰ τὴν υἰετή καί τὴν ἐπιβίωσή του φάσεις. Πενικὰ φαίνεται νά πιστεύεται ὅτι οἱ νέοι δεσμοὶ ποὺ δημιουργοῦνται μεταξὺ τῶν ἀτόμων, ἀν τεθοῦν ὑπὸ τὴν προστασία τῆς δυνάμεως τοῦ ψωμοῦ, τὸ ὁποῖο προσφέρεται ὡς δῶρο κατὰ τὴ συνάψή τους, θὰ ἀποβοῦν στέρεοι. Ἡ δύναμη τοῦ ψωμοῦ μεταβιβάζεται στὸ ἄτομο ποὺ τὸ παίρνει ὡς δῶρο καί ἐνισχύει τὴν καινούργια σχέση ποὺ δημιουργεῖται. Ὁ δεχόμενος τὸ ψωμί-δῶρο πιστεύει ὅτι τοῦ γίνεται μεγάλη τιμὴ ἀπὸ τὸ μέρος τοῦ δωρητῆ, ἀφοῦ ἔτσι μοιράζεται μαζί του τὴ δύναμη τοῦ ἰδίου τοῦ σπιτιοῦ του. Σὲ ὄρκο κατὰ τὴν ἀσκήση κοσκινομαντείας ἀναφέρεται: «Μὰ τὸν ἄημ Πέτρον, μὰ τὸν ἄημ Παῦλον, μὰ τοὺς δώδεκα Ἀποστόλους, μὰ τὸ ψευμὴν τζ' αἰ τ' ἄλας, δεῖξε τζ' αἰ φανέρωσε, ἂν ὁ Α... ἔκλεψε τὸ...»⁵, ὅπου ἡ δύναμη τοῦ ψωμοῦ ἐξισώνεται

1. Ἰ.Α. χφ. 420, σ. 79.

2. Ἰ.Α. χφ. 948, σ. 1089. Πρβλ. καί ἀπὸ τῆ Μακεδονία (χωρ. Γαλατινὴ) Ἰ.Α. χφ. 1066, σ. 46 ὅπου «τρῶμε ψωμί»=γευματίζουμε.

3. Ἰ.Α. χφ. 1019, σ. 52 (Πελοπόννησος).

4. Ἰ.Α. χφ. 907, σ. 206 (Γορτυνία).

5. Βλ. Γ. Χ. Παπαχαράλαμπος, Πρόκλησις μαντικῶν ὀνείρων καί λατρεία τοῦ Ἀδώνιδος ἐν Κύπρῳ, περ. Κυπρ. Σπ. 10 (1948), σ. 27. Πρβλ. ἀπὸ τῆ Μακεδονία (Ροδολίβους):

Τὸ ταῖρι - ταῖρι κρίμεται
τὸ ταῖρι τυρανιέται

μέ την δύναμη τῶν ἀγίων. Μὲ τεμάχιο ψωμιοῦ ἐπίσης ἀντὶ ἐνὸς ἄλλου ἱεροῦ ἀντικειμένου ἀπαγγέλλει ἡ ξοκίστρα τοὺς ἐξορκιστικούς της λόγους, γιὰ νὰ ἔχουν ἀσφαλὲς ἀποτελεσμα.

Πρέπει νὰ σημειωθῇ ὅτι σὲ πολλὰ μέρη συνηθίζεται νὰ προσφέρονται μαζὶ μὲ τὸ ψωμί καὶ ἄλλα ποικίλα προϊόντα, ποὺ τὶς περισσότερες φορές προέρχονται ἀπὸ τὴν ἴδια παραγωγή. Τὰ δῶρα αὐτὰ σὲ καμμιά περίπτωση δὲν ἀντικαθιστοῦν τὸ ψωμί. Αὐτὸ σημαίνει πιθανῶς ὅτι τὸ ψωμί παίζει ἐδῶ ἕνα ἰδιαίτερο ρόλο, ἔχει μιὰ ξεχωριστὴ δύναμη ποὺ ἐνισχύει τὴν ἔννοια τοῦ δώρου καὶ τῆς δίνει ἰδιαίτερο περιεχόμενο. Καὶ γιὰ νὰ χρησιμοποιήσωμε τὰ συγκεκριμένα παραδείγματα, στὸ Ξηρόμερο, ὅπως εἶδαμε, ὁ μνηστήρας θὰ προσφέρῃ τὸ Μεγάλο Σάββατο στὴ μνητὴ του κόκκινα ἀβγά μαζὶ μὲ τὸ ψωμί. Στὴν Πρέβεζα καὶ στὴν Ἐλασσόνα προσφέρουν ὡς δῶρα καὶ «μιὰ λαμπάδα καθὼς καὶ φορέματα», ἐνῶ στὴν περιοχὴ Ἀκαρνανίας κατὰ τὴν Πρωτοχρονιά ὁ ἀρραβωνιαστικός θὰ δωρίσῃ στὴ μέλλουσα πεθερά του καὶ «κρέας, κρασί, καὶ γλυκά». Στὴν Εὐβοία ὁ ἀνάδοχος δωρίζει στὸν ἀναδεκτὸ του μὲ τὴν εὐκαιρίαν τῆς συμπληρώσεως ἑνὸς ἔτους ἀπὸ τὴ γέννησή του ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ψωμί «λεφτὰ μαζὶ μὲ λουκουμάκια». Τὸ αὐτὸ παρατηρεῖται σὲ πολλὰ μέρη τῆς Χρυστογένεια, τῆς Πρωτοχρονιά καὶ τοῦ Πάσχα, ὅπου προσφέρονται ποικίλα δῶρα μαζὶ μὲ κουλούρια στὰ παιδιά, ἰδίως σ' αὐτὰ ποὺ ψάλλουν τὰ κάλαντα.

Εἶναι πιθανὸ ὅτι στὶς περιπτώσεις αὐτές, καὶ σὲ πολλὲς ἄλλες παρόμοιες, ἡ προσφορὰ τοῦ ψωμιοῦ δὲν εἶναι ἕνα συνηθισμένο δῶρο. Ἀντίθετα καταβάλλεται προσπάθεια νὰ δοθῇ μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ τὸ ψωμί, δηλ. ἡ δύναμη ποὺ περικλείεται σ' αὐτό. Αὐτὸς εἶναι ἴσως καὶ ὁ λόγος ποὺ τὸ ψωμί ἀνταλλάσσεται μεταξὺ τῶν μελῶν μιᾶς ὁμάδας ἀνθρώπων μὲ τὴν εὐκαιρίαν τοῦ γάμου, τῆς γεννήσεως, τῆς βαπτίσεως ἢ μιᾶς ἑορτῆς. Μὲ τὴν ἀνταλλαγὴ τοῦ ψωμιοῦ πιστεύεται ὅτι ὀλοκληρώνονται καὶ ἰσχυροποιοῦνται οἱ δεσμοὶ τῶν ἀνθρώπων στὴ μικρὴ χωρικὴ κοινωνία.

Ἐνδεχόμενη ὑπόθεση, ὅτι ἡ προσφορὰ ὡς δώρου τοῦ ψωμιοῦ ἀποτελεῖ ἀρχέγονη μορφή ἐμπορίας ἢ προσπάθειας ἐμπορίας, δὲν θὰ μπορούσε νὰ ὑποστηριχθῇ ἰδιαίτερα γιὰ τὸν ἐλληνικὸ χῶρο, ἂν τυγχάνιστον κρίνη κανεὶς ἀπὸ τὰ ἐθιζόμενα κατὰ τοὺς νεώτερους χρόνους. Ὅπως εἶδαμε, ἡ γυναίκα στὸ Βρουχὰ δωρίζει ψωμί στοὺς συγγενεῖς καὶ γείτονες μόλις ξεφουρνίσει, γιὰ νὰ τῆς δωρίσουν καὶ αὐτοὶ μὲ τὴ σειρὰ τους σὲ ἄλλη εὐκαιρία καὶ ὄχι γιὰ νὰ ἐμπορευθῇ. Πολλὰ κουλούρια στέλνει ὁ

μὰ τὸ Θεὸ μὰ τὸ ψωμί
φοβοῦμαι νὰ τὸ πιᾶσω

ὅπως μᾶς παραδίδεται σὲ σχετικὸ αἰνίγμα, στὸ ὁποῖον ὑπονοεῖται ἡ κανδήλα (Ἰ.Α. χφ. 968, σ. 20).

άρραβωνιαστικός στην άρραβωνιαστική του στά Τοπόλια της έπαρχίας Κισάμου της Κρήτης και μέχρι τριακόσια είναι τὰ ψωμιά που προσφέρουν στην Κίμωλο στους μελλόνυμφους ξεχωριστά επιμελημένα και φροντισμένα «σὲ σχῆμα καλαθιοῦ ἢ φύλλου ἀμπέλου». Ὁλόκληρη «κοφινιά», ψωμιῶν φέρνει ἡ κουμπάρα στὸ γάμο, ὅταν πάη νὰ στεφανώση. Δὲν εἶναι μόνο ὁ μεγάλος καὶ ἀκαθόριστος ἀριθμὸς τῶν ψωμιῶν, που ἀποκλείει κατὰ κάποιον τρόπο τὴν ὑπόθεση γιὰ μορφή ἐμπορίας, ἀλλὰ καὶ τὸ μέγεθός τους καὶ ἡ ιδιαίτερη φροντίδα που καταβάλλεται κατὰ τὴν παρασκευὴ καὶ τὴ διακόσμησή τους. Στὴν Ποριά τῆς Καστοριᾶς¹, ὅπως εἶδαμε, δωρίζουν κατὰ τὸ γάμο στὸν ἱερέα «μεγάλο ψωμί» καὶ στὴν Κάσο εἶναι «πελώριο καὶ τρίκλωνο με σχέδια». Στὴν περιοχὴ τῆς Πρέσπας ἡ μαμὴ προσφέρει στὸ νεογέννητο ἕνα «μεγάλο καρβέλι», ἐνῶ ὁ ἀνάδοχος στὸ νεοφώτιστο, στὸ Αὐλωνάρι τῆς Εὐβοίας, «ἕνα ψωμί 3-4 ὁκάδες». Στὸ Πόντο «σουμαδοψώμ'» προσφέρουν οἱ γονεῖς τοῦ νέου κατὰ τὸν ἀρραβώνα στὴ μέλλουσα νύφη τους. «Πλουμισμένα με μυγδαλόψυχες» εἶναι στὴ Λέσβο τὸ ψωμί που δωρίζουν στους νεόνυμφους. Μορφή ψωμιῶν ἔχουν τὰ ψωμιά που δίνουν ὡς δῶρο οἱ ἀνάδοχοι στὴν Καστὴν στὰ βαφτιστήρια τους.

Ἀλλὰ καὶ ὁ τρόπος με τὸν ὁποῖον προσηρκεται τὸ ψωμί καθὼς καὶ ὁ τρόπος με τὸν ὁποῖον τὸ ἀντιμετωπίζουν αὐτοὶ που τὸ δέχονται σὰν δῶρο εἶναι ἄξιος προσοχῆς. Πάλιν σὲ δίσκο καὶ σκεπασμένο με ὀλοκαύρα κάλυμμα προσφέρουν τὰ ψωμιά στους νεόνυμφους οἱ προσερχόμενοι στὸ γάμο στὴν Κάσο. Στὴν Κίμωλο, καθὼς εἶδαμε, αὐτοὶ που δέχονται τὰ ψωμιά σὰν δῶρο τὰ τιμοῦν ξεχωρά. «Τὰ κρεμᾶνε με μιὰ κορδέλα τὴν ὥρα τοῦ γλεντιοῦ ἀπὸ τὸ λαιμὸ τους». Ἐπομένως εἶναι δύσκολο νὰ προσφέρωνται γιὰ ἐμπορικοὺς λόγους ψωμιά που εἶναι ἄφθονα, ποικίλα καὶ πολὺ φροντισμένα με ποικίλματα. Δωρίζονται με σεβασμὸ σὰν κάτι τὸ ἱερὸ καὶ ἀνάλογα ἀπολαμβάνουν τιμὴ ἀπὸ τοὺς ἀποδέκτες τους, που τὰ ἐπιδεικνύουν καὶ τὰ προβάλλουν.

Παρ' ὅλα αὐτὰ ἡ προσφορὰ τοῦ ψωμιοῦ ὑπὸ μορφή δώρου δὲν ἀποκλείει καὶ κάποια οἰκονομικὴ ἐνίσχυση, ἀφοῦ μάλιστα ἔχομε νὰ κάμωμε με ἀνθρώπους που τὶς περισσότερες φορὲς κατορθώνουν με μεγάλη δυσκολία νὰ ἐξασφαλίζουν καὶ τὰ στοιχειώδη ἀκόμη μέσα βιοπορισμοῦ.

1. Στὴ Νίσυρο κατὰ τὴν Πρωτοχρονιὰ καὶ τὸ Πάσχα οἱ χωρικοὶ δωρίζουν στὸν παπὰ ἕνα μεγάλο ψωμί. «Τὸ ψωμί ν-δοῦ παπᾶ» (Ἰ.Α. χφ. 700α, σ. 290).

R É S U M É

L' offrande du pain dans les rapports sociaux du peuple grec

par Angélos N. Deftéreos

L'auteur étudie l'usage populaire d'offrir ou d'échanger du pain, en guise de cadeau, dans les rapports sociaux en particulier à l'occasion d'un baptême d'un mariage, d'un enterrement, du départ ou du retour d'un émigré, pour la Noël, le jour de l'An, Pâques etc.

Les personnes qui offrent ou recoivent le pain en cadeau sont l'enfant nouveau-né, la sage-femme, les parents, le parrain, les fiancés, le prêtre, les parents du mort, l'émigrant, les enfants qui chantent les «Kalanda» pour les grandes fêtes chrétiennes, etc.

Les pains qui sont offerts en cadeau ne sont pas en nombre fixe, mais de fabrication ou de forme particulière selon les circonstances, et leur offrande s'opère parfois selon une procédure spéciale. L'auteur affirme que l'offrande du pain a pour but de transmettre à celui qui le reçoit la force qu'il est supposé renfermer. C'est une manière de renforcer les liens qui unissent entre eux les membres de la société.